

PERADABAN MELAYU SARAWAK DALAM KONTEKS NUSANTARA

SARAWAK MALAY CIVILIZATION IN THE CONTEXT OF THE MALAY ARCHIPELAGO

Suffian Mansor

Pusat Pengajian Sejarah, Politik dan Strategi
Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan
Universiti Kebangsaan Malaysia
43600 Bangi, Malaysia

Awang Azman Awang Pawi

Jabatan Sosiobudaya
Akademi Pengajian Melayu
Universiti Malaya
50603 Kuala Lumpur, Malaysia

Email: smansor@ukm.edu.my
awangazman@um.edu.my

Abstrak

Peradaban Melayu Sarawak seiring dengan perkembangan peradaban Melayu di alam nusantara yang menerima pengaruh daripada Kerajaan Majapahit, Brunei dan peradaban Islam. Objektif penelitian ini adalah untuk menganalisis konsep peradaban dan pengaruh kerajaan lama dan peradaban Islam terhadap perkembangan peradaban Melayu Sarawak. Kesan daripada peradaban tersebut memberikan impak besar kepada peradaban Melayu Sarawak akan dianalisis menggunakan analisis pendekatan ilmu sejarah. Berdasarkan penelitian ini didapati pengaruh Kerajaan Majapahit, Brunei dan peradaban Islam memberikan kesan dalam aspek sosiobudaya, politik, ekonomi dan kesan agama Islam sangat kuat. Ini termasuklah hasil daripada tinggalan sejarah, stratifikasi sosial, budaya dan sistem

pentadbiran. Namun kesan kehadiran Brooke dan pentadbirannya membawa kesan terhadap peradaban Melayu termasuklah melenyapkan penguasaan politik Melayu tradisional dan diganti sistem ala barat, ancaman kedudukan Islam namun menguatkan lagi usaha memperkukuhkan aspek etniksiti dan agama Islam. Hasil pentadbiran Brooke juga menyebabkan zaman kegemilangan Melayu sebagai pedagang dan nakhoda semakin terhakis dan mengalami kemerosotan teruk. Hal ini ditambahkan lagi dengan kemasukan penghijrah luar ke Sarawak. Dari aspek positif, pendidikan moden kepada anak-anak Melayu dan membawa kepada kemunculan generasi intelektual Melayu yang sedar akan masalah bangsanya. Peradaban Melayu Sarawak juga terhambat akibat zaman Jepun dan British. Penyertaan Sarawak dalam Malaysia membantu memulihkan sedikit peradaban Melayu Sarawak tetapi kesan kolonialisme masih berkekalan.

Kata kunci: Peradaban Melayu Sarawak, Nusantara, Islam, Brooke, Kolonial

Abstract

Objective of this study was to analyze the concept of civilization and the influence of the old polity and Islamic civilization to the development of the Sarawak Malay civilization. The effect of civilization is a boost to the Sarawak Malay civilization will be analyzed using analytical approach from the historical perspective. Based on this study, the influence of the Majapahit polity, Brunei and Islamic civilization has a very strong impact on the socio-cultural, political, economic and religious aspects of Islam. These include the results of historical, social, cultural and administrative systems. But the effect of the presence of Brooke and administrative has given impact on the Malay culture including traditional Malay political dominance eliminated and has been

replaced by western-style system, a threat to Islam, but reinforce efforts to strengthen aspects of ethnicity and Islam. As a result, Brooke era also caused the golden age of Malays as a trader and nakhoda slipping and experiencing a severe downturn. This is further compounded by the influx of foreign migrants to Sarawak. On a more positive aspect, modern education to Malay children and led to the emergence of a generation of Malay intellectuals that were aware of the problems of their society. Sarawak Malay civilization is also hampered by the Japanese and the British. Sarawak's participation in Malaysia helps to restore some of the Sarawak Malay civilization but the effects of colonialism still remain.

Keywords: Sarawak Malay Civilization, Malay Archipelago, Islam, Brooke, Colonial

1.0 Pendahuluan

Terdapat beberapa kajian tentang peradaban yang mempunyai pelbagai makna mengikut pendapat dan pandangan sarjana tertentu. Menurut sarjana barat seperti Arnold Toynbee (1988:85) peradaban atau tamadun diertikan sebagai satu pencapaian yang tinggi daripada sesebuah masyarakat yang hidup secara mudah. Justeru, peradaban dapat ditafsirkan dengan adalah sesuatu kehidupan yang unggul dan dipandu oleh sistem perundangan, agama, politik dan pentadbiran yang menjamin kemajuan dan keselamatan masyarakat. Bagi sarjana Arab, mereka mentafsir tamadun adalah berdasarkan sumber daripada perkataan-perkataan Arab seperti madaniyah, tamaddun, hadarah dan seumpamanya (Beg, 1980:27). Ibnu Khaldun pula merujuk peradaban itu dengan perkataan umran yang membawa erti "kawasan tanah yang didiami, tinggal menetap, berkembang subur dan maju (Amir,

1991: 2) manakala Muhammad Farid Wajdi dan Shaykh Muhammad 'Abduh telah menggunakan perkataan madaniyah sebagai peradaban atau tamadun. Perkataan itu pula diambil dari perkataan Arab, iaitu madinah yang merujuk kepada bandar. Dalam bahasa bahasa Inggeris tamadun dikenali iaitu *civilization* mempunyai maksud hampir sama dengan maksud madaniyah. Asalnya perkataan *civilization* datang dari perkataan *civitas*. *Civitas* diambil dari perkataan Latin yang bermaksud bandar (Beg, 1980:15-18). Dengan kata lain peradaban boleh dilihat sebagai satu kehidupan di bandar berlatarbelakang masyarakatnya yang telah mencapai kehidupan yang maju. Bagi sarjana Islam, maksud peradaban itu tidak hanya pencapaian dari segi kebendaan semata-mata. Peradaban itu juga harus mencakupi soal tingkah laku dan sikap. Oleh itu, Syed Naquib Al-Attas telah mentafsirkan peradaban dalam konteks Islam sebagai satu keadaan kehidupan masyarakat yang telah mencapai tahap kehalusan tatasusila dengan mempunyai kebudayaan yang luhur bagi seluruh masyarakat (Amir, 1991:3). Dalam hal ini, peradaban meliputi bidang yang lebih luas dan merangkumi bukan sahaja soal ketinggian pencapaian material manusia itu tetapi juga meliputi segala perlakuan yang baik, halus dan sopan untuk membentuk semua masyarakat atau bangsa atau negara yang berbudi perkerti yang mulia dan berbudi pekerti yang tinggi.

2.0 Peradaban Melayu Sarawak

Dalam kalangan masyarakat Melayu Sarawak, ia sebahagian daripada rumpun peradaban Melayu di alam nusantara dan mempunyai pengaruh penting dalam memantapkan dan membangunkan peradaban Melayu di Sarawak. Pertama, ialah pengaruh daripada kegemilangan Empayar Majapahit yang membawa kepada penaklukan Borneo. Dalam karya Prapanca iaitu Negara Kertagama menyebutkan

terdapat tiga nama tempat di Borneo di bawah empayar Majapahit dianggap menyamai nama yang hampir serupa dengan nama beberapa tempat di Sarawak pada hari ini. Tempat-tempat ini ialah Sawaku, Melano dan Kalka (Megandaru W. Kawuryan, 2006:184) menunjukkan bahawa telah ada permulaan peradaban manusia di Sarawak. Kemunculan penempatan ini sejajar dengan pertumbuhan kemunculan politi-politi awal di alam Melayu seperti Lembah Bujang di Kedah (abad ke-4), Kuala Selinsing di Perak (abad ke-5), Kan-t'o-li di Sumatera (abad ke-5), Jambi/Melayu (abad ke-6/7), Srivijaya (abad ke-7), Surabaya dan Tuban di Jawa Timur (abad-11), Melaka (abad-15) dan Aceh (abad-17). Walaupun masih tidak banyak lagi diperkatakan tentang nama-nama tempat yang terdapat di Sarawak ini, namun pengaruh besar daripada Empayar Majapahit membantu melahirkan komuniti masyarakat yang mengorak langkah ke arah kemajuan. Kerajaan Majapahit merupakan kerajaan yang agung dan mempunyai peradaban yang tinggi. Dengan adanya pengaruh ini, maka kerajaan ini secara tidak langsung menyemai peradaban di tanah jajahannya di Sarawak.

Walaupun tidak banyak diketahui tentang penempatan yang dinyatakan tersebut, namun dalam cerita-cerita sastera masyarakat Melayu Sarawak menyatakan bahawa penempatan awal Orang Melayu adalah di Kuala (Muara) Tebas, Santubong dan disebut di Tanjung Sipang. Pada masa yang sama, turut diserlahkan nama beberapa pemimpin awal Melayu seperti nama Abang Adi dan Abang Kuli yang mempunyai kekuasaan ke atas penduduk tempatan di kawasan Sungai Sarawak. Selepas itu kedatangan Datu Merpati Jepang menunjukkan adanya pengaruh luar dari seberang khususnya daripada Jawa dan Sumatera yang telah membantu membangunkan peradaban Melayu di Sarawak. Walaupun sukar

dipercayai tentang kebenaran dalam cerita-cerita sastera ini tetapi bukti-bukti arkeologi membuktikan bahawa terdapat penempatan dan pelabuhan di Santubong. Misalnya dengan adanya jumpaan wang syiling China yang bertarikh 600 sebelum Masihi dan 112 sebelum Masihi di Santubong membuktikan adanya penempatan di Santubong manakala jumpaan serpihan tembikar China yang bertarikh 588 masihi (Baring-Gould & Bampfylde, 1909:37) menunjukkan penempatan di Santubong itu berkekalan dari abad sebelum masihi sehingga abad ke-6 Masihi. Bukti-bukti ini juga menunjukkan bahawa penempatan orang Melayu di Santubong itu telah berkembang sebagai salah satu pusat perdagangan di kepulauan Melayu. Santubong bukan sahaja sebagai pusat perdagangan tetapi juga sebagai kawasan penanaman padi huma dan perikanan. Dari situ munculnya hubungan dua hala antara orang Melayu dan Dayak yang berdagang antara satu sama lain. Orang Melayu memperdagangkan hasil perikanan mereka dengan orang Dayak yang membawa hasil kebun seperti pisang, tebu dan ubi keladi.¹ Kepesatan perdagangan ini dikembangkan lagi dengan adanya pedagang China dengan penduduk Melayu di Santubong. Bukti-bukti arkeologi yang disebut pada peringkat awal tadi membuktikan kenyataan ini. Malahan sumber-sumber dari kesusasteraan Melayu menunjukkan bahawa orang Melayu telah mempunyai kerajaan di Santubong. Mereka menguasai bahagian pedalaman bahagian Kuching dan mengetuai orang Dayak. Sistem cukai juga telah diperkenalkan manakala hubungan antara kerajaan Brunei juga dijalinkan (Gordon Roberts, 1950: 269). Sementara itu catatan daripada Gonsavo Pereira yang melawat Brunei pada tahun 1530 menjelaskan lagi tentang kepesatan perdagangan di Sarawak yang beliau rujuk sebagai Cerava.

¹ 'Cereta Asal Permulaan Orang yang duduk di Dalam Negeri Sarawak', bahan tidak diterbitkan, hlm.233.

3.0 Pengaruh Kerajaan Brunei

Selain itu, pengaruh daripada Kerajaan Brunei pula membawa kepada pemantapan peradaban Melayu di Sarawak (Hughes-Hallett, 1940). Peranan orang Melayu dikembangkan bagi mentadbir wilayah-wilayah di Empayar Brunei. Di Sungai Sarawak misalnya terdapat tiga ketua orang Melayu yang mempunyai kuasa untuk memerintah Sarawak yang terdiri daripada Datu Patinggi, Datu Bandar dan Datu Temenggung. Tugas mereka ini adalah menjaga kebajikan penduduk dan mengutip cukai. Selain di Sungai Sarawak, sistem pemerintah yang bergelar ini juga terdapat di beberapa kawasan lain. Datu Patinggi Abdul Rahman misalnya merupakan pemerintah bagi bahagian Sarikei (Walker, 2002:146-7). Datu Patinggi Kedit pula merupakan pemerintah bagi bahagian hilir Saribas (Benedict Sandin, 1969: 237). Jelas akan terdapatnya, strata tertinggi dalam masyarakat Melayu Sarawak, iaitu golongan perabangan. Mereka ini menggunakan gelaran abang bagi lelaki dan dayang bagi golongan wanitanya. Sementara itu pengaruh dari kerajaan Brunei membawa kepada kehadiran kerabat raja Brunei dan golongan Arab dalam masyarakat Sarawak. Terdapat gelaran pengiran, awang, awangku dan dayangku yang sinonim dengan masyarakat Brunei. Kemunculan gelaran Sharip, Tunku, Wan dan Sharifah menunjukkan telah bertapaknya pengaruh Arab Islam di Sarawak. Golongan keturunan berdarah Arab ini mempunyai kepentingan dalam memantapkan lagi peradaban Melayu Sarawak. Kehadiran mereka disegani oleh penduduk Melayu dan juga orang Dayak. Oleh itu, mereka mampu menguasai wilayah-wilayah pedalaman di Sarawak. Secara umumnya masyarakat tradisional Melayu Sarawak ini mempunyai beberapa lapis seperti berikut:

1. Orang berbangsa seperti golongan perabangan diikuti oleh golongan pengiran dan kumpulan berdarah Arab iaitu Tuanku dan Syed.
2. Nakhoda – terdiri daripada kumpulan saudagar yang memonopoli perdagangan di persisir pantai Sarawak.
3. Orang Pereman – terdiri daripada orang biasa yang terlibat dalam aktiviti-aktiviti pertanian, perikanan, pekerja bawahan dan pembantu kepada kumpulan aristokrat.
4. Hamba (Sanid Said, 1985:7-8) - yang membantu tuannya dalam urusan harian.

Dari segi pekerjaan pula, masyarakat Melayu Sarawak terdedah dengan aktiviti perdagangan, perikanan, pertanian dan terdapat juga menjadi tukang-tukang. Penglibatan orang Melayu Sarawak dalam perdagangan menerusi perdagangan dalaman dan seberang laut. Perdagangan dalaman dijalankan dengan penduduk pedalaman seperti orang Iban dan Kayan. Kebiasaannya orang Melayu akan membawa barang dagangan seperti kain, ikan dan garam bagi ditukarkan dengan barang hasil hutan. Kemunculan Santubong memperlihatkan bahawa orang Melayu Sarawak adalah pelaut yang handal seperti Orang Melayu yang lain di Kepulauan Melayu. Gelaran Nakhoda biasa digunakan oleh pedagang-pedagang Melayu Sarawak ini bagi menunjukkan bahawa aktiviti perdagangan merupakan aktiviti yang penting (Marican Salleh, 1959:707). Semasa penemuan antimoni dan emas di Bau pada abad ke-19, pedagang Melayulah yang telah memajukan industri ini. Mereka membawa hasil dagangan antimoni dan emas ini ke Singapura. Berkaitan dengan soal kelautan ini, orang Melayu Sarawak juga adalah nelayan. Oleh kerana kedudukan penempatan Orang Melayu Sarawak di pesisir pantai menyebabkan mereka mudah untuk terikat dengan aktiviti perikanan. Santubong, Sematan, Pasir Pandak, Buntal, Muara Tebas dan Bako merupakan antara kawasan penangkapan

ikan utama bagi penduduk Melayu. Orang Melayu dianggap sebagai orang yang cekap dan pandai dalam penangkapan ikan. Mereka mencipta pelbagai teknologi penangkapan daripada jala terutama jala siar dan jala laut, pento, ranto, belat, bumboo kepada ‘kilang’ (McDougall, 1924: 24, Marican Salleh, 1959: 64). Ciptaan ini menunjukkan salah satu lagi kemahiran teknologi yang mereka miliki dan diturunkan dari satu generasi ke satu generasi. Dalam aktiviti pertanian, orang Melayu Sarawak juga terlibat dalam aktiviti-aktiviti penanaman beberapa hasil pertanian. Kelapa, padi huma dan buah-buahan tropika merupakan tanaman utama yang ditanam oleh orang Melayu Sarawak. Dari segi pertukangan orang Melayu Sarawak ini terlibat dalam pembuatan kapal dan perahu. Terdapat juga tukang-tukang yang terlibat dalam aktiviti pertukangan emas, perak dan tembaga (Baring-Gould & Bampfylde, 1909:438).

4.0 Pengaruh Islam

Pengaruh Islam juga menjadi faktor pembentukan peradaban Melayu Sarawak semakin mantap. Islam mengajar dan menanam sifat-sifat baik dan mulia kepada penduduk Melayu Sarawak. Salah satu saluran yang paling penting dalam pengaruh Islam ialah memberi pendidikan agama bagi melahirkan generasi Islam Melayu yang mempunyai keperibadian yang baik dan mematuhi ajaran Islam. Hal ini melengkapkan lagi ketinggian peradaban Melayu Sarawak. Dengan kata lain peradaban Melayu Sarawak bukan sahaja telah mencapai beberapa pencapaian material tetapi juga melahirkan manusia yang berketrampilan dalam bidang agama dan berbudi perkerti yang mulia. Kepatuhan mereka kepada ajaran Islam membuatkan mereka menjauhi pelbagai larangan dalam ajaran agama Islam seperti tidak meminum arak dan tidak memakan khinzir yang diharamkan dalam Islam

(McDougall, 1924:24). Masjid-masjid telah dibina bagi memberi ruang kepada umat Islam di Sarawak untuk mendirikan solat. Tambahan daripada itu, institusi masjid ini menjadi tempat penting dalam penyebaran maklumat serta ajaran Islam dalam kalangan penduduk Melayu. Pada bulan Ramadhan dihayati dengan penuh keinsafan dan amalan puasa disempurnakan dengan penuh keimanan dalam kalangan penduduk Melayu Islam di Sarawak. Pengaruh Islam ini juga membawa kepada tersebarnya juga peradaban Melayu Sarawak dalam kalangan penduduk peribumi lain seperti Melanau dan Kadayan. Walaupun Melanau tidak seratus peratus memeluk Islam tetapi sebahagian besar mereka telah menerima pengaruh Islam dan seterusnya mengamalkan amalan Islam serta kebudayaan Melayu. Ikatan ummah mula terbina teguh antara kaum tersebut setelah kehadiran Islam (Pengeran Haji Mohammad Pg. Haji Abdul Rahman, 1991:181, John Goatly, 1959:8).

Salah satu lagi kepentingan Islam dalam peradaban Melayu Sarawak adalah berkaitan dengan pemantapan bidang pendidikan orang Melayu Sarawak. Telah munculnya tok-tok guru mengajar agama di rumah dan di surau untuk anak-anak Melayu Sarawak ini. Ada juga yang mengambil peluang untuk mencari ilmu telah merantau ke tempat-tempat lain seperti di Semenanjung Tanah Melayu dan Sumatera. Bagi Orang Melayu Sarawak yang ingin melanjutkan pendidikan tinggi Islam, mereka akan meneruskan pengajian mereka ke Mekah. Golongan cerdik pandai Melayu Sarawak ini akan pulang semula ke Sarawak bagi menyebarkan ajaran Islam kepada penduduk Melayu Sarawak yang tidak mempunyai kesempatan mendapat pendidikan Islam di Mekah. Dengan itu, institusi Tok Haji wujud bagi meningkatkan lagi peradaban Melayu Sarawak.

5.0 Kesan Kedatangan James Brooke

Kedatangan James Brooke memberi cabaran kepada peradaban Melayu Sarawak. Brooke mula menyebarkan unsur-unsur Peradaban Barat dalam masyarakat Melayu. Dari segi politik, Majlis Tertinggi (*Supreme Council*) dan *Council Negri* ditubuhkan manakala pegawai Eropah bertambah penting dalam pentadbiran Sarawak (Sanib, 1989:489). Aspek pembangunan ekonomi memperlihatkan dominasi orang Melayu Sarawak dalam ekonomi sebelum ini mula dicabar dengan adanya syarikat Eropah dan kebanjiran orang Cina ke Sarawak. Walaupun syarikat Eropah tidak banyak memasuki ekonomi Sarawak, namun peranan asal orang Melayu dalam perdagangan mula dilihat terhakis. Dasar Brooke yang memecahkan perpaduan masyarakat Sarawak merumitkan aktiviti perdagangan dan perpaduan dalam kalangan orang Melayu Sarawak dengan penduduk Dayak. Orang Melayu tidak lagi dibenar mempunyai hubungan yang rapat dengan penduduk Dayak. Ikatan perpaduan Orang Melayu dan Dayak di Skrang dan Saribas mula dileraikan (Reece, 1993:4). Pemimpin-pemimpin Melayu yang tidak sehaluan dengan Brooke dicap sebagai “lanun”. Dalam bidang sosial pendidikan Barat mula diperkenalkan. Sejalan dengan pengenalan sistem pendidikan Barat ini kedudukan Islam mula diancam oleh kehadiran mubaligh-mubaligh Kristian yang menggunakan pendidikan untuk memperkenalkan agama Kristian. Walaupun mendapat tentangan daripada ulama-ulama Islam, mubaligh-mubaligh ini terus berusaha mengkristiankan peradaban Melayu Sarawak yang telah sempurna dengan ajaran Islamnya.

Reaksi orang Melayu terhadap kehadiran Brooke ini terbahagi kepada dua iaitu kumpulan pertama menentang terus Brooke dan kumpulan kedua cuba mempertahankan peradaban Melayu Sarawak dalam pentadbiran Brooke. Golongan

yang cuba mempertahankan peradaban Melayu Sarawak ini meneruskan penentangan terdiri daripada golongan pemimpin yang tidak mahu langsung di bawah Brooke. Sharip Mashor dan Datu Patinggi Abdul Ghapur merupakan dua tokoh kepimpinan Melayu Sarawak yang tidak rela dijajah oleh kuasa Brooke. Mereka juga tidak suka akan tindakan Brooke yang cuba mencabar kedaulatan Sarawak dan memecahkan kesatuan yang telah lama dijalinkan dalam Peradaban Melayu antara Melayu dan Dayak. Mereka telah menentang Brooke tetapi atas tipu muslihat Brooke kedua-dua pemimpin itu disingkirkan daripada Sarawak (Said, 2003:283).

Walaupun Brooke berbangga dengan pencapaiannya menyingkirkan musuh-musuhnya dalam negeri Sarawak, namun Brooke masih memerlukan penerusan peradaban Melayu Sarawak kerana beliau tidak dapat memerintah dengan gaya peradaban barat secara total. Beliau faham bahawa sukar untuk duduk senang atau bertahan lama jikalau peradaban Melayu Sarawak diabaikan khususnya dalam bidang politik dan pentadbiran. Oleh itu, Brooke terpaksa mengangkat pembesar Melayu Sarawak semula untuk melicinkan pentadbirannya. Dengan itu, munculnya kumpulan kedua yang menggunakan kelemahan Brooke untuk penerusan peradaban Melayu Sarawak. Golongan kedua ini masih menghidupkan peradaban Melayu Sarawak dalam suasana pengaruh Barat yang mencabar. Brooke yang masih lagi tidak mengenal Sarawak menaruh harapan meneruskan insitisi Datu di Sarawak tetapi disesuaikan dengan amalan Barat. Oleh itu, institusi Datu ini menjadi penasihat kepada Brooke dalam Majlis Tertinggi. Datu-datu ini pula mula dibayar gaji bagi menggantikan peranan mereka dalam pengutipan cukai semasa sebelum Brooke (Lockard, 1976:49). Oleh kerana kepentingan orang Melayu ini juga, maka

diwujudkan jawatan Pegawai Peribumi (*Native Officer*). Jawatan ini diberikan kepada kebanyakan orang Melayu kerana menghargai institusi lama yang telah terjalin dalam merapatkan hubungan orang pedalaman dengan pihak kerajaan manakala Residen dan Pegawai Daerah Brooke banyak bergantung kepada kerjasama Pegawai Peribumi ini untuk urusan sesuatu bahagian atau daerah. Bagi tujuan-tujuan perdamaian dan menyelesaikan konflik juga ditugaskan pegawai peribumi menyiasat dan memberi maklumat kepada pegawai Brooke. Dalam rundingan damai antara puak-puak yang bertelagah, pembesar Melayu Sarawak dan Pegawai Peribumi akan dijemput bagi melicinkan lagi proses damai ini. Dengan kata lain, peranan institusi pembesar Melayu amat penting dalam melancar pentadbiran Brooke di Sarawak.

Sebagai contohnya Abang Emit yang merupakan pegawai peribumi ditugaskan menyiasat masalah di hutan dara, Spaoh (Reece,1920:84). Sementara itu, pegawai peribumi Abang Mansor bersama-sama dengan Sarjan Rait, Koperal Kalom dan Singka serta 12 yang lain meronda sempadan wilayah Belanda antara Bukit Makup (Akup) ke Bukit Nalan Ketupong (Reece,1937:18). Hubungan antara orang Melayu dengan penduduk Dayak memang diakui oleh Brooke penting dalam memantapkan pentadbirannya dengan penduduk pedalaman. Justeru, pemimpin Melayu banyak ditugaskan bagi meninjau perkembangan penduduk Dayak. Oleh itu banyak lawatan pegawai Brooke ke kawasan Dayak akan ditemani oleh Pegawai Bumiputera ini. Oleh itu pentadbir-pentadbir Melayu ini menjadi orang perantaraan antara kerajaan Brooke dan penduduk tempatan khususnya penduduk Dayak (Smith, 2000:47). Dengan kata lain, ciri-ciri kepimpinan orang Melayu yang telah lama terbentuk sebelum kedatangan Brooke amat berguna untuk pemerintah Brooke memerintah Sarawak. Salah satu lagi contoh boleh dilihat adalah Pegawai

Bumiputera Abang Openg menemani Jacks (salah seorang pegawai Brooke) melawat orang Dayak Lemanak di bawah Penghulu Gimam dan orang Dayak Layar di bawah Penghulu Sli.

6.0 Pendidikan Moden dan Reaksi Melayu Sarawak

Peradaban Melayu Sarawak juga tidak menolak kepentingan dan pengaruh positif dalam peradaban barat yang cuba disemai oleh Brooke. Antara perkara yang diambil kira dan diperhatikan oleh pemimpin Melayu Sarawak ialah aspek pendidikan moden. Pemimpin Melayu ini pada awalnya berhati-hati dalam menerima pendidikan ala Barat ini. Seperti dinyatakan awal tadi usaha golongan mubaligh Kristian menggunakan pendidikan sebagai alat menyebarkan Kristian di Sarawak membimbangkan pembesar Melayu (Ooi, 1991:289). Namun demikian mereka mulai sedar bahawa peradaban Melayu Sarawak harus menerima perkembangan positif ini. Mereka sedar bahawa orang Melayu haruslah terlibat sama dengan arus pendidikan moden. Abang Kassim misalnya telah membuka sekolah Melayu kerajaan yang pertama pada Jun 1883. Sekolah ini dinamakan sebagai Sekolah Abang Kassim. Kemudiannya ditukar nama kepada Sekolah Kampung Jawa. Buat kali pertamanya anak-anak Melayu didedahkan dengan pendidikan formal yang bukan sahaja berteraskan 3M (membaca, menulis dan mengira) tetapi juga meliputi matapelajaran Bahasa Inggeris, Geografi dan Sejarah. Penubuhan sekolah ini diikuti dengan penubuhan sebuah lagi sekolah Melayu kerajaan pada tahun 1900. Kali ini Encik Bakar Buyong mengambil inisiatif pembinaan sekolah kedua ini. Encik Bakar yang merupakan seorang intelektual Melayu dan pedagang yang terkenal di Sarawak telah menjadi guru besar bagi sekolah ini. Sekolah kedua ini dikenali sebagai Sekolah Kampung Gersik. Kepentingan pendidikan untuk menjana

kelangsungan peradaban Melayu Sarawak pernah diperkatakan oleh Datu Syahbandar (kemudian Datu Patinggi) Abang Haji Abdillah seperti berikut:

Hai kanak-kanak yang ber-budi ketahwi oleh-mu. Adapun ilmu dan kapandaian itu, ia-lah tangga kapada pangkat ka-kaya'an. Dan ka-kaya'an itu membawa kapada ka-besaran dan ka-mulian. . . . 'ilmu itu-lah tangga akan menaikan-nya , jangan-lah kamu lalai dari-pada menuntut-nya, sementara pada masa muda-mu. Ia-lah ketika peluang yang sa-baik baiknya kerana ada-lah beneh yang demikian, barang di-mana ter-campak melain-kan bertumboh. Dan-lagi jikalau ada bagi-mu 'ilmu dan kepandaian itu, tiada-lah engkau ter-buang atau di-hina-kan orang, melain-kan ter-mulia-lah jua dari dunia sampai ka-akhirat dengan sejahtera-nya (Reece, 1993:10).

Saranan beliau ini menunjukkan pentingnya anak-anak Melayu diberi pendidikan bagi meningkatkan peradaban Melayu Sarawak. Atas kepentingan pendidikan ini maka banyak lagi sekolah-sekolah Melayu tumbuh pada abad ke-20. Antaranya ialah Maderasah Melayu (1931), Sekolah Merpati Jepang (1930), pembukaan semula Sekolah Enche Buyong (1931) dan Sekolah Permaisuri (1930) (Reece, 1981:10).

Peranan Islam pula tetap menjadi tonggak penting dalam peradaban Melayu Sarawak. Usaha-usaha mubaligh Kristian untuk meluaskan pengaruh Kristian di

Sarawak membawa kepada usaha mempertahankan Islam daripada diganggu-gugat. Malahan pemimpin Melayu Sarawak sedar bahawa kemaraan Kristian boleh mengancam Islam dan peradaban Melayu Sarawak. Oleh itu, mereka memberi perhatian untuk memelihara ajaran Islam ini daripada ancaman Kristian. Salah satu usaha ialah dengan mengingatkan orang Melayu agar mengerjakan sembahyang lima waktu terutamanya di masjid. Denda berupa beras dan ayam akan dikenakan kepada sesiapa orang Melayu yang tidak mengikuti rukun Islam ini. Atas kesungguhan pemimpin Melayu ini maka ramai Orang Melayu kelihatan bersembahyang, walaupun di perahu (McDougall, 1924:28). Datu Bandar Haji Muhammad Lana misalnya, berperanan memperkukuhkan ajaran Islam dengan berusaha mengumpul dana untuk membina masjid. Berkat kesabaran beliau ini mengumpul dana untuk membina masjid akhirnya terhasil apabila pada tahun 1852 Masjid Besar telah siap dibina di Kuching (Chater, 1994:63). Pada tahun 1935 masjid ini dibaikpulkan. Masjid ini menjadi pusat menunaikan fardu ain dan juga tempat pencerahan tentang Islam. Dalam bulan Ramadhan diadakan aktiviti-aktiviti menghidupkan malam ramadhan seperti pertandingan bacaan al-Quran diadakan bagi menarik umat Islam mengimarahkan masjid ini (McDonald,1924: 25).

Orang Melayu juga tidak ketinggalan dalam mengerjakan haji, dan setiap tahun beratus-ratus umat Islam telah menyahut seruan pergi ke tanah suci Mekah bagi menunaikan haji (*The Sarawak Gazette*,1911:212). Oleh kerana sifat orang Melayu yang taat kepada agamanya telah menarik minat orang Barat memuji Nabi Muhammad sebagai penyebar ajaran Islam yang harus menjadi contoh kepada orang Barat (*The Sarawak Gazette* 1911, hlm.32).

Pengukuhan Islam dalam peradaban Melayu Sarawak juga diperkukuhkan oleh peranan individu-individu tertentu. Misalnya peranan Datu Hakim Abang Haji Abdul Rahman atau Datu Hakim Keramat (1829-1890) membawa jaringan ilmu Islam daripada Mekah ke Sarawak. Beliau pernah menubuh surau (surau Bandarsah) untuk dijadikan pusat ibadah, pusat kehakiman dan pendidikan. Beliau juga menghantar anak-anak beliau ke Mekah untuk mendapat ilmu Islam di sana. Oleh itu pengajaran tentang Islam tidak pernah padam di Sarawak. Sebagai contoh anak beliau iaitu Shaykh Othman telah dihantar ke Mekah. Shaykh Othman berulang-alik dari Mekah ke Sarawak bagi memberi pendidikan Islam kepada Orang Islam di Sarawak. Begitu juga dengan anak-anaknya yang lain seperti Haji Muhammad Ash'ari, Haji Muhammad Azhari, Datu Hakim Abang Haji Moasli and Datu Imam Haji Suhaili. Selain itu peranan Datu Hakim Imam Haji Morshidi juga penting terutamanya dalam pendidikan Islam. Beliau adalah tokoh penting dalam mendirikan pendidikan Islam di Kuching iaitu Al-Madrasah al-Murshidiyah pada tahun 1917 (Ismail, 2003: 257-257).

Satu lagi kemajuan dicapai dalam memantapkan peradaban Melayu ialah terbentuknya Balai Datu. Balai Datu merupakan pusat pertemuan antara Datu-datu Melayu dan pusat membincangan tentang hal ehwal orang Melayu dan Islam. Balai ini juga menjadi mahkamah mengendalikan hal ehwal keluarga Islam. Balai Datu ini juga merangka dan seterusnya mewujudkan Undang-undang Melayu berdasarkan ajaran Islam. Undang-undang ini dirangka dan dibincangkan untuk menyelesaikan masalah keluarga Melayu seperti soal perwarisan harta, pertelingkahan kecil dan penderaan serta perceraian dan perkahwinan. Hasil perbincangan Datu-datu ini maka terhasilah Undang-undang mahkamah Melayu Sarawak pada tahun 1910

tetapi hanya disahkan oleh Rajah Charles Brooke pada tahun 1915 (Puteh,1999:103).

7.0 Perdagangan Melayu Sarawak

Salah satu cabaran terbesar dalam usaha mempertahankan peradaban Melayu Sarawak ini ialah aktiviti perdagangan orang Melayu Sarawak yang diancam oleh polisi Brooke dan kehadiran ramai orang Cina ke Sarawak. Brooke yang pada dasarnya menjalankan dasar menutup hubungan terus antara penduduk Melayu dan Dayak kerana dianggap sebagai hubungan kurang sifat. Beliau menganggap hubungan Melayu dan Dayak sebagai mengalakkan aktiviti "pelanunan". Secara tidak langsung polisi Brooke ini menghalang perdagangan orang Melayu dengan penduduk Dayak yang lama terjalin. Kedatangan orang Cina pula terutama kehadiran penempatan orang Cina (Foochow) di Sungai Rejang membawa saingan hebat kepada penduduk Melayu untuk memajukan perdagangan mereka. Namun demikian keadaan ini tidak mematikan semangat nakhoda-nakhoda Melayu untuk berdagang. Ramai nakhoda ini masih menjalankan aktiviti-aktiviti perdagangan dengan dunia luar seperti Singapura. Awang Badar yang menetap di Miri merupakan contoh terbaik. Beliau dikatakan selalu berulang-alik ke Singapura dan Miri. Beliau mengakui bahawa beliau telah pergi ke Singapura sebanyak 27 kali (setakat 1872) (Denison, 1872: 37). Kebijaksanaan dan kemahiran orang Melayu sebagai pedagang diakui oleh pihak Barat. Orang Melayu dianggap pandai dalam mengendalikan ilmu pelayaran. Orang Melayu menggunakan ilmu falak seperti melihat bintang-bintang untuk membantu pelayaran mereka (McDougall, 1924:37). Sehubungan dengan itu orang Melayu Sarawak juga memiliki beberapa kapal layar

atau *schooner* yang bersaiz besar untuk tujuan perdagangan. Rajah di bawah menunjukkan kapal layar milik Orang Melayu Sarawak pada tahun 1874.

Kapal Layar Milik Orang Melayu Pada tahun 1874

Nama Kapal Layar (<i>Schooner</i>)	Pemilik	Nakhoda	Saiz (Berat)
Venus	Haji Kassan	Haji Hussin	48 tan
Zuleiha	Haji Mohamed Taha	Mohamed Said	142 tan
Sultana	Haji Abdul Razak	Mah Sait	118 tan
Bintang Silanggor	Haji Aim	Kassim	54 tan
Rajah Iskandar	Haji Hbdul [Abdul] Razak	Haji Aim	80 tan
Mas Nona	Haji Aim	-	-
Kadri	Abdul Matan	-	50 tan
Julia	Haji Kadir	-	56 tan

Sumber: *The China Directory for 1874, Fourth Annual Publication, New Series* (Hong Kong: Published at the “China Mail” office, 1874), hlm.4-5.

Jadual di atas menunjukkan kehebatan pelayar-pelayar Melayu yang mampu membina kapal layar yang besar bagi memantapkan lagi perdagangan mereka di seberang laut. Sebelum itu terdapat juga catatan pada tahun 1854 yang melaporkan bahawa orang Melayu pernah membuat kapal layar yang dinamakan sebagai S'ree [Sri?] Sarawak yang mempunyai kapasiti berat kira-kira 150 tan.

Sejajar dengan perkembangan perdagangan ini juga membawa kepada perusahaan kapal yang telah lama dijalankan oleh orang Melayu. Ketekunan dan kemahiran orang Melayu dalam bidang pembuatan kapal layar ini dipuji oleh orang Barat dan ini merupakan salah satu aspek yang diusahakan oleh orang Melayu sebelum kedatangan Brooke lagi. Mereka mampu membina kapal yang besar dengan kehalusan kerja-kerja pertukangannya. Secara keseluruhannya sifat peradaban orang Melayu Sarawak yang sedemikian maka mereka telah menikmati keamanan, kemakmuran dan jarang sekali berlaku jenayah. Hal ini diakui oleh James Brooke sendiri.²

Namun demikian kehebatan nakhoda Melayu ini secara beransur-ansur hilang. Dengan polisi melakukan penindasan Brooke ke atas penduduk Sarawak seperti pengawalan perdagangan antara orang Melayu dan Dayak serta penambahan kepentingan pedagang Cina menyebabkan orang Melayu mula hilang kepentingannya secara senyap. Orang Melayu tidak sedar atau gagal memahami budaya perdagangan Cina yang lebih cekap dan pantas menyebabkan mereka ketinggalan dalam perdagangan. Kepantasan dan ketangkasan orang Cina dalam perdagangan dilihat sejak awal kehadiran mereka telah ada deretan kedai bukan sahaja di Kuching tetapi jauh ke pedalaman (Chew, 2004, hlm.130). Selain itu, jaringan perdagangan dengan dunia luar juga telah telah dikukuhkan terutama dengan Singapura. Orang Cina juga mula mengorak langkah menubuh bank bagi memenuhi keperluan ekonomi moden. Bank yang dikenali sebagai *Sarawak Chinese Bank* dimiliki oleh keluarga Ong Tiang Swee (Hanizah, 2006:76-77). Tambahan daripada itu kemunculan kapal wap milik orang Barat dan penguasaan

² TNA FO12/2 Letter from James Brooke to Henry Wise, 4 July 1844.

the Singapore and Sarawak Steamship Company pada tahun 1875 menambah cabaran bagi Orang Melayu. Pada tahun 1919 pula syarikat ini diambil alih oleh Orang Cina (Hanizah, 2006:76-77). Dengan itu secara beransur-ansur dominasi orang Melayu dalam perdagangan mula hilang.

8.0 Gerakan Intelektual Melayu Sarawak

Kehadiran pendidikan formal telah melahirkan intelektual Melayu Sarawak pada tahun-tahun 1930-an. Antara mereka ini ialah Rakawi Yusof, Haji Abdul Rahman dan Mohd. Johari Anang. Rakawi terkenal dengan keperihatinan terhadap orang Melayu. Beliau bersama-sama dengan Abdul Rahman, Mohd. Johari, Tuan Haji Mohd. Daud Abdul Ghani dan Mohd. Awi Anang menerbitkan akhbar Melayu pertama iaitu *Fajar Sarawak*. Penerbitan akhbar ini membantu mempertingkatkan peradaban Melayu khususnya dalam aspek meningkatkan kesedaran kepada permasalahan orang Melayu Sarawak yang ketinggalan jauh daripada orang Cina dan India (Mansor, 2000:4) Akhbar ini mencerminkan keadaan orang Melayu Sarawak pada zaman Brooke yang telah ketinggalan dalam pelbagai bidang. Akhbar ini mengkritik secara tajam sikap tidak prihatin pemimpin Melayu Sarawak ketika itu untuk membangunkan bangsa mereka (Hanizah, 2006:5). Selain itu tulisan Rakawi dalam *Melati Sarawak* pula cuba mengerakkan peradaban Melayu Sarawak ke arah lebih baik dengan cadangan membuang perlakuan atau budaya-budaya lama yang merugikan orang Melayu Sarawak.

Pada tahun-tahun 1930-an berlaku lagi satu perubahan dalam peradaban Melayu Sarawak. Kali ini orang Melayu mula memikirkan usaha berorganisasi bagi menempuh cabaran yang lebih mencabar. Oleh itu beberapa saranan dibuat dan

akhirnya pada tahun 1939 Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak (PKMS) dibentuk bagi menjayakan hasrat untuk memperkasakan peradaban Melayu Sarawak (Sulaiman, 1989:30). Ternyata telah muncul titik tolak untuk bangun dan bergerak secara bersatu bagi memelihara dan memantapkan lagi perjuangan bangsa. Perkara-perkara yang diperjuangkan oleh PKMS ini ialah untuk memajukan bidang kehidupan masyarakat Melayu Sarawak dalam aspek perniagaan, agama, budaya dan pendidikan. Namun begitu, belum pun sempat bergerak lebih jauh pergerakan PKMS terhenti apabila Perang Dunia II merebak ke Asia Tenggara.

9.0 Zaman Jepun dan Penjajah British

Peradaban Melayu Sarawak sekali lagi dicabar dan kali ini dari negara Matahari Terbit iaitu Jepun pada tahun 1940 dan Penjajah British pada tahun 1945. Kehadiran pentadbiran Jepun banyak menekan pelbagai aspek kehidupan orang Melayu Sarawak. Daripada segi politik walaupun orang Melayu masih diberi peluang dalam pemerintahan bersama-sama kaum-kaum lain tetapi dasar penjepunan ke atas penduduk Sarawak telah menjadi ancaman kepada peradaban Melayu Sarawak secara tidak langsung. Orang Melayu dicabar untuk menerima konsep penjepunan ini diperingkat sekolah. Bahasa Jepun menjadi teras kepada pendidikan di sekolah Melayu (termasuk sekolah Cina). Selain daripada penekanan kepada bahasa Jepun, usaha menjepunkan ini diteruskan lagi dengan memberi pendidikan berkenaan dengan negara Jepun termasuk geografi negara Jepun dan sejarah kemaharajaan Jepun serta nilai-nilai moral dan disiplin orang Jepun. Tambahan daripada itu pendidikan ini juga memberi penekanan tentang ideologi negara Jepun terutama pemujaan Maharaja Jepun. Lagu kebangsaan Jepun pula akan dinyanyikan oleh pelajar-pelajar Melayu (dan kaum-kaum lain) pada setiap pagi

sebagai salah satu lagi usaha menguatkan semangat Jepun dalam kalangan penduduk tempatan (Sarawak Gazette, 1969:86). PKMS pula diharamkan kerana Jepun tidak mahu mewujudkan usaha yang menghalang proses penjepunan di Sarawak. Beberapa pelajar Melayu pula dipilih dan dihantar ke Jepun bagi mendalami pendidikan di sana. Pemerintahan Jepun tidak berpanjangan dan tamat pada tahun 1945.

Namun demikian tamatnya pendudukan Jepun sekali lagi membawa cabaran besar bagi peradaban Melayu Sarawak kerana usaha Rajah Vyner Brooke menyerahkan Sarawak kepada British membawa titik hitam dalam perpaduan bangsa Melayu. Pada waktu itu timbul kumpulan *pro-cession* dan *anti-cession*. Dalam tekanan kuat daripada pihak British, orang Melayu yang *anti-cession* tidak berganjak dengan pendirian mereka. Malahan apabila *Circular No. 9* yang menuntut taat setia kakitangan kerajaan, pegawai Melayu yang *anti-cession* telah meletak jawatan (Sulaiman, 1989:101). Sekolah-sekolah rakyat telah ditubuhkan bagi memberi pendidikan kepada anak-anak Melayu. Walaupun golongan *anti-cession* tidak dapat mengubah keputusan pihak British, tetapi mereka berusaha membaiki kehidupan orang Melayu. Hal ini kerana pihak British mula mengeneipkan peranan orang Melayu dalam pentadbiran dan pemerintahan. Cabaran-cabaran lain juga mula muncul seperti kemunculan pemimpin Cina yang beransur-ansur mendominasi arena politik Sarawak dan senario Asia Tenggara dengan gerakan menuntut kemerdekaan serta aktiviti-aktiviti komunis. Dengan kata lain, zaman British merupakan zaman paling mencabar bagi Peradaban Melayu Sarawak.

10.0 Akhbar dan Politik

Peradaban Melayu Sarawak mengalami masalah dan ini dijelaskan oleh akhbar berbahasa Melayu yang ke-2, iaitu Utusan Sarawak. Surat khabar ini yang diterbitkan semasa kehangatan gerakan *anti cession* telah mula mengetengahkan usaha mempertahankan survival Melayu. Akhbar ini cuba untuk membaiki kelemahan dalaman orang Melayu Sarawak. Tempoh-tempoh 1950-an memaparkan banyak saranan dan cadangan daripada surat khabar ini untuk orang Melayu meningkatkan maruah dan ekonomi mereka dalam zaman British yang tidak memihak kepada kemajuan orang Melayu. Utusan Sarawak cuba menyedarkan orang Melayu tentang kelalaian mereka sehingga mereka lebih suka makan gaji dan tidak mahu berusaha lebih untuk mencapai kesenangan.³ Mereka juga tidak mahu berusaha lebih keras dan sering berasa puas apabila telah mencapai apa-apa yang mereka kehendaki (Abidin & Salleh, 2002:50). Malahan pekerjaan dan kepakaran dahulu yang dimiliki mereka telah hilang seperti dalam bidang perkapalan.⁴ Hal ini disebabkan sikap ala kadar orang Melayu Sarawak ini telah mengeneipkan sifat-sifat kerajinan, ketabahan dan sifat-sifat keusahawanan yang mereka miliki dahulu (Musa, 2005:51).

Tahun-tahun 1960-an pula orang Melayu mula bangkit semula dalam bidang politik. Ini kerana usaha British melatih penduduk Sarawak ke arah berkerajaan sendiri memberi satu cabaran besar kepada orang Melayu yang telah berpecah. Di bawah pimpinan Datuk Bandar Abang Mustapha, orang Melayu menubuhkan Parti Negara Sarawak (PANAS) bagi menyahut saranan perubahan arus perdana ketika

³ Utusan Sarawak, 13 April 1961, hlm.2.

⁴ Utusan Sarawak, 21 Ogos 1954, hlm.2.

itu (Mansor, 2003). Parti ini cuba menyatukan orang Melayu dan penduduk Sarawak daripada pelbagai latar belakang. Oleh kerana Abang Mustapha pemimpin *pro-cession*, tidak semua orang Melayu menyokong beliau. Dengan kata lain pepaduan Melayu masih lagi gagal dipulihkan selepas peristiwa *cession*. Pepecahan orang Melayu semakin menyerlah dengan tertubuhnya satu lagi parti berteraskan Melayu iaitu Barisan Rakyat Jati Sarawak (BERJASA). Episod pepecahan orang Melayu ini tidak berpanjangan apabila Malaysia dibentuk, orang Melayu disatukan dalam Parti Bumiputera dan seterusnya Parti Pesaka Bumiputera Bersatu (PBB).

11.0 Kesimpulan

Peradaban Melayu Sarawak telah wujud seiringan dengan perkembangan Peradaban Melayu di Nusantara. Peradaban ini telah menerima banyak pengaruh daripada Kerajaan Majapahit, Brunei dan peradaban Islam. Namun demikian kehadiran Brooke telah membawa pelbagai kesan penting perkembangan peradaban Melayu Sarawak. Pertamanya, pentadbiran Brooke telah melenyapkan penguasaan politik Melayu tradisional dan diganti peranan mereka kepada pegawai bergaji. Kedua, mengancam kedudukan Islam tetapi cabaran yang dibawa oleh pihak Kristian ini menguatkan lagi amalan orang Melayu dalam mempertahankan ajaran Islam. Ketiga, 'mematikan' secara perlahan-lahan zaman kegemilangan nakhoda. Keempat memperkenalkan pendidikan moden kepada anak-anak Melayu. Kelima, melahirkan generasi intelektual Melayu yang sedar akan masalah bangsanya. Walaupun pada zaman Brooke Peradaban Melayu Sarawak masih dapat bertahan tetapi hambatan dari zaman Jepun dan British amat menyedihkan peradaban Melayu Sarawak. Peradaban Melayu Sarawak pada zaman British umpama perahu yang hampir karam. Beberapa pemimpin Melayu cuba mengangkat peradaban Melayu ini

sehinggalah Sarawak merdeka dalam Malaysia. Penyertaan Sarawak dalam Malaysia memulihkan sedikit peradaban Melayu tetapi kesan penjajahan masih berkekalan dengan ketidakupayaan orang Melayu mengembalikan kegemilangan zaman Nakhoda mereka.

Penghargaan: Artikel ini ialah hasil daripada Geran FRGS **FP024-2017A**. Penulis merakamkan penghargaan kepada pihak Universiti Malaya dan Kementerian Pendidikan Malaysia atas bantuan tersebut.

Rujukan

- Abidin, A. Z., & Salleh, A. (2002). *Life in the Malay kampongs of Kuching, fifty years ago*. Institute of East Asian Studies, Nusantara Studies Program.
- Al-Qardhawi, Y. (1999). *Tamadun Islam: Alternatif Masa Depan* Selangor: Maktabah al-Qardhawi.
- Awang Azman Awang Pawi, Adia Badiozaman Tuah, et al.(ed).2003. *Budaya Melayu dalam Realiti Baru*. Kuching: Yayasan Budaya Melayu Sarawak.
- Beg, M. A. J. (1980). *Islamic and Western Concepts of Civilization* Malaysia: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Baring-Gould, S., & Bampfylde, C. A. (1909). *A History of Sarawak under its two White Rajahs, 1839-1908*. H. Sotheran & Company.
- Chater, W. J. (1994). *Sarawak long ago*. Dewan Bahasa dan Pustaka, Kementerian Pendidikan Malaysia.
- Chew, D. (2004). *Chinese Pioneers on the Sarawak Frontier 1841-1941* Oxford: Oxford University Press.
- Datu Merpati (A Sadong Version). (Gordon Roberts). *The Sarawak Museum Journal*, Vol.V. No.2.
- Denison, N. N. (1872). When on a Trip from Sarawak to Meri on the North-West Coast of Borneo in the Brunei Territory. *Journal of the Straits Branch of the Royal Asiatic Society*, Vol.10, December (1883), 173-188.
- Hughes-Hallett, H. R. (1940). A Sketch of the History of Brunei. *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, 18(2 (137), 23-42.

Suffian Mansor & Awang Azman Awang Pawi "Peradaban Melayu Sarawak Dalam Konteks Nusantara" JMS Vol. 2 Issue 1 (2019): 278 – 305

- Hanizah Hj. Idris. (2006). *Perdagangan Pelabuhan di Borneo* Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Ismail, A. R., dan Farah S. I. (2003). Peranan Ulama Sarawak dalam Perkembangan Pendidikan Islam di Sarawak. *Prosiding Nadwah Ulama Nusantara II: Sumbangan Ulama dan Tokoh Agama Borneo*.
- Kawuryan, M. W. (2006). *Tata Pemerintahan Negara Kertagama: Kraton Majapahit dan T. Pigeud, Jawa in Fourteenth Century, 3rd. ed.*, Panji Pustaka.
- Lockard, C. A. (1976). The Early Development of Kuching, 1820-1857. *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, 49(2 (230), 107-126.
- McDonald (1924) *The Ranee Margaret of Sarawak*, London: Wheldon & Wesley Ltd.
- Mansor, S. (2000). Asas-asas Gerakan Anti Penyerahan Sarawak. *Purba Bil. 19*.
- Mansor, S. (2003). *Kepimpinan Dan Pentadbir Melayu Sarawak: Sejarah Perkembangan Dan Cabaran Abad Ke-21*. Paper presented at the Seminar Budaya Melayu Sarawak IV 2003, Kuching.
- Musa, H. H. (2005). *Pemeriksaan Tamadun Melayu Malaysia: Menghadapi Globalisasi Barat* Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Ooi, K. G. (1991). Mission education in Sarawak during the period of Brooke rule 1840-1946. *Sarawak Museum Journal*, 42(63), 282-373.
- Pengeran Haji Mohammad Pg. Haji Abdul Rahman, 1991. 'Kemasukan Dan Perkembangan Islam Di Borneo British Dengan Tumpuan Khas Ke Atas Brunei Darussalam (Abad 13-20 Masehi)', Ph. D., Tesis, Jabatan Sejarah, Universiti Malaya, 1991, hlm.181
- Puteh, A. Y. (1999). *Malay Politics and Perabangan* Kuching: Shoba Publications Sdn. Bhd.
- Reece, R. H. W. (1993). The Name of the Brooke, the End of White Rajah Rule in Sarawak. Malaysia.
- Reece, R. H. W. (1981). The first Malay newspaper in Sarawak. *Sarawak Gazette*, 9-11. Vol.CVII, No.1475.
- Rahman, A. A. (1991). *Pengantar Tamadun Islam*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa Dan Pustaka.
- Said, S. (1985). *Malay Politics in Sarawak 1946-1966: The Search for Unity and Political Ascendancy*. London: Oxford University Press.
- Said, S. (2003). Sharif Mashor atau Syed Mashor: Perjuang Nasionalis atau Pejuang Upahan', Ramlah Adam, Perjuang-perjuang Kemerdekaan *Melaka Institut Kajian Sejarah dan Patriotisme Malaysia*.
- Sanib, S. (1989). Melayu Di Bawah Brooke, 1841-1941: Mulanya Kejatuhan Sosio-Politik Melayu. *Sarawak Meseum Journal*.Vol.XL, No.61 (New Series).

Suffian Mansor & Awang Azman Awang Pawi "Peradaban Melayu Sarawak Dalam Konteks Nusantara" JMS Vol. 2 Issue 1 (2019): 278 – 305

Sanib, S. (2003). Sharif Mashor atau Syed Mashor: Perjuang Nasionalis atau Pejuang Upahan', Ramlah Adam, Perjuang-perjuang Kemerdekaan. *Melaka: Institut Kajian Sejarah dan Patriotisme Malaysia*.

Sulaiman, H. M. H. (1989). *Perjuangan Anti-Cession Sarawak: Peranan Utama Persatuan Kebangsaan Melayu Sarawak* (Kuching: PKMS).

Sandin, B. (1969). Origin of the Saribas Malays. *Sarawak Museum Journal*, 17(34-35), 231-244.

Salleh, M. (Origin of Sarawak Coconuts). *No.12 (New Series) Sarawak Museum Journal*.

Smith, S. C. (2000). Administrators and their Service: the Sarawak Administrative Service under the Brooke Rajahs and British Colonial Rule. By Naiman S. Talib. pp. xxi, 274, 2 maps, illus. Oxford, Oxford University Press, 1999. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 10(3), 441-442.

The China Directory for 1874, Fourth Annual Publication, New Series: Hong Kong.

Tom Harrisson and A. K. Marican Salleh (1959) Sarawak Malay Fishing Cycles, (A Preliminary Note), *Sarawak Museum Journal*, No.13-14 (New Series).

Toynbee, R. A. (1988). *A Study of History, The One-Volume Edition*. London: Oxford University Press and Thames And Hudson Ltd.

Walker, J. H. (2002). *Power and Prowess: The Origins of Brooke Kingship in Sarawak*. Sydney: Allen & Unwin.

Zamani, A. (2002). *The Malay Ideals*. Kuala Lumpur: Golden Books Centre.

Arkib dan Akhbar

_____ (1920) *The Sarawak Gazette*. Vol.L, No.790.

_____ (1937) *The Sarawak Gazette*. Vol.LXVII.No.1000.

_____ (1937) *The Sarawak Gazette*, Vol.LXVII, No.1002.

_____ (1933) *The Sarawak Gazette*, Vol.LXIII, No.952.

_____ (1925) *The Sarawak Gazette*, Vol.LV.No.861.

_____ (1911) *The Sarawak Gazette*, Vol.XLI.No.591.

_____ (1959) *The Sarawak Gazette*, Vol. LXXXV. No.1216.

TNA FO12/2 Letter from James Brooke to Henry Wise, 4 July 1844.

Utusan Sarawak, 13 April, 1961.

Utusan Sarawak, 21 Ogos 1954.